

Vig István

**Verancics Dictionariuma a korabeli európai kontextusban
című akadémiai doktori értekezésének**

T É Z I S E I

Budapest

2010

1. A dolgozat célkitűzései. Verancsics Faustusnak 1595-ben Velencében megjelent ötnyelvű szótárával eddig elsősorban horvát és magyar kutatók foglalkoztak. Figyelmüket a következő problémák kötötték le: 1) a szótár szerzősége, ti. Verancsics egyedül, vagy mások közreműködésével írta-e meg szótárát; 2) a szótár forrásai; 3) Verancsics nyelvtudása; 4) a szótár olasz, német és horvát szókincsének vizsgálata; 5) a szótár célja; 6) a szótár szövegváltozatai; 7) a szótár hatása a későbbi korok lexikográfiájára; h) a szótár helyesírása; 8) Verancsics etimológiái.

A látszólagos tematikai gazdagság ellenére a tanulmányok sok kívánnivalót hagynak maguk után. Például az egyik legfontosabb kérdéskört, a szótár forrásait illetően nagyon általános, és főleg kevés példán alapuló elemzések születtek. A szerzők többsége nem tájékoztat arról, hogy milyen szempontok, illetve bizonyítékok alapján állapítják meg a szótár forrásait. A bizonyítéknak tekintett szavak száma is elenyésző, a legjobb esetben is mindössze harmincegynéhány lexikai egységet tesz ki.

A Verancsics-filológia számos kérdésre eddig még egyáltalán nem adott választ, ill. néhány esetben nem a kellő és elvárható mélységben és részletességgel. A dolgozatban ezért három, egymással szoros összefüggésben álló kutatási célt tűztünk ki magunk elé, amelyeket így együtt még egyetlen szótárral kapcsolatban sem végeztek el. A célok a következők: 1) a szótár megbízhatóságának a megállapítása; 2) Verancsics nyelvtudásának a rekonstruálása; 3) a szótár forrásainak az azonosítása.

1.1. A szótár megbízhatósága. Kutatásom két kérdés lehetséges tisztázására irányult: 1) mennyire bizonyult használhatónak a szótár a kortársak és a későbbi korok felhasználói számára; 2) milyen mértékben megbízható forrás a szótörténet, a jelentéstörténet és a szótártörténet kutatói számára. A célkitűzések megvalósításának érdekében a szótár szókincsét átvizsgálva tisztázni kellett, hogy 1) a latin szavaknak milyen megfelelői léteztek a négy nyelven a 16. sz. végén, 2) kimutatható-e a megfelelőeknek az a jelentése, amelyben szerepelnek; 3) a többjelentésű latin szavak melyik jelentésének felelnek meg az egyes nyelvek ekvivalensei.

1.2. Verancsics nyelvtudásának a rekonstruálása. Ez a célkitűzés értelemszerűen következik az imént elmondottakból, és szoros összefüggést mutat a szótár forrásaival is. Céлом nem annak a megállapítása volt, hogy hány szót ismert Verancsics a különböző

nyelveken, hanem Verancsics nyelvtudásának részleges rekonstruálása. Ehhez abból kell kiindulni, hogy a nyelvtudás az aktív és passzív, illetve ezeken belül az írott és halott szövegek megértési, valamint az írásbeli és szóbeli kifejezőkészségek valamilyen szintjét és egymáshoz viszonyított arányát jelenti. Más szóval, a nyelv használója bizonyos számú szót tud aktívan használni, ill. megérteni, továbbá bizonyos szinten a nyelvtani szabályoknak is birtokában van. Annak ellenére, hogy egy szótár szókincsének elemzéséből leszűrhető eredmények nem lehetnek egyenértékűek egy szöveg vagy szövegek vizsgálatán alapuló tanulságokkal, a célkitűzés megvalósítása a következő eredményekkel kecsegtetett: 1) Verancsics aktívan használt olasz, német, horvát és magyar szókincsé szintjének megállapítása. Ennek érdekében a szerző helyes lexikai és szemantikai megfeleltetéseivel egybe kellett vetni a hibás szemantikai, szófaji ekvivalenseket, valamint a nem létező és hibás szavakat; 2) Verancsics aktív nyelvtani szabályismereteinek a rekonstruálása az említett négy nyelven. Ehhez kiváló alapot nyújtottak körülírásai, esetleges egyéni szóalkotásai, illetve az, hogy mennyire leleményes azoknak a latin szavaknak a megfeleltetésében, amelyek a római civilizáció jellegzetességeit tükrözik, és a középkortól kezdve nem mindig van pontos lexikai párjuk az európai civilizációban.

1.3. A szótár forrásai. Az eddigi szakirodalomból kiderül, hogy ezen a téren még sok a bizonytalanság. Válaszra vár, hogy 1) milyen mértékben használta föl Verancsics a már jelzett forrásokat; 2) a többnyelvű Calepinust hány nyelvhez használta; 3) mi a forrása a latin szócikkek, ha egyáltalán létezik ilyen; 4) milyen mértékben meggyőzőek a források használatára utaló bizonyítékok, amelyek néhány esetben homályban is maradnak.

2. Kutatási módszerek. A kitűzött kutatási célok megvalósítása legelőször a latin szavak értelmezését igényelte. Első lépcsőben ezt a feladatot a modern latin-olasz, latin-német, latin-horvát és latin-magyar szótárak (DHLR, DILL, GYLM, LGSWLD, LHR, FLNySz,) segítségével végeztem el.

Figyelembe kellett azonban azt is venni, hogy a latin szócikkek között az egyházi latinból vagy a középkori latinságból származó szavak, ill. szójelentések is előfordulhatnak. Bizonyos esetekben ezért második lépcsőben a csehországi, franciaországi, hollandiai, horvátországi, lengyelországi és magyarországi középkori latinság szókincsét tartalmazó szótárakat is (Du Cange, GMILRH, LLMAH, LLMAI, LLNMA, LMALB, LMILP) bevontam vizsgálódásaimba.

A latin szócikkek mai szavakkal való értelmezése azonban csak a kiindulópontot jelenthette. Nem feledkezhetünk meg ui. egyrészt arról, hogy a mai nyelvek szókincsé és szavainak jelentése sokkal gazdagabb, mint az előző korokban, másrészt a régiségből számos

szó nem őrződött meg mára, illetve sok szó jelentése el is halványult. Verancsics szómegfeleltetéseinek ellenőrzésében nem lehetett abból kiindulni, hogy eleve hibásnak tekintem azokat az ekvivalenseket, amelyek a mai meghatározásoktól eltérnek, hiszen minden szótáríró egyéni ízlése, nyelvtudása, célkitűzései szabják meg, hogy a rendelkezésre álló szinonimák közül melyek kerülnek be szótárába. Tekintettel arra, hogy távol állt tőlünk minden preconcepció és elvárás azzal kapcsolatosan, hogy hogyan kellett volna Verancsicsnak a szótárát megszerkesztenie, ellenőriznem kellett a horvát szerző minden olyan szómegfeleltetését, amelyek a mai ekvivalensektől jelentős mértékben eltérnek. Ez tette szükségessé vált nyelvtörténeti és nyelvjárási szótárak felhasználását.

A szó- és jelentéstörténeti ellenőrzéseket legkönnyebben az olasz, német és horvát szókincs esetében lehetett elvégezni. Nagy segítséget jelentettek az olasz (GDLI) és a német (DWB) nyelv szótörténeti szótárai, amelyek adatokban igen gazdagok és részletesek. A német nyelvtörténetre való tekintettel figyelembe vettem a középfelnémet korszak lexikai feldolgozását (MHDHWB) és a korai újfelnémet korszak kisebb terjedelmű szótárát (FNHD). Nem sokkal marad el az olasz és német nyelvtörténeti szótáraktól a horvát nyelvtörténeti szótár (AR) sem, kiváltképpen a második világháború után megjelent kötetei. Jó szolgálatot tett ezen kívül Vladimir Mažuranić jogtörténeti szótára is (Mažuranić 1908-1922). A legnagyobb nehézséget a magyar szókincs és jelentései ellenőrzése jelentette. A TESz ui. nem tesz említést sok szóösszetételről, és nem egy alkalommal adós marad a képzett szavak jelentésének közlésével is. Komoly segítséget jelentett a *Régi magyar glosszárium* (RMG), ill. az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (SzT). Utóbbi, amely főleg a képzett szavak és szóösszetételek szerepeltetésében és értelmezésében messze fölülmúlja a TESz-t, sajnálatos módon csak erdélyi nyelvemlékekkel foglalkozik. Felhasználtam még a Magyar nyelvtörténeti szótár (NySz) és a Magyar oklevél-szótár (OklSz) anyagát is. Tekintettel arra, hogy különösen a NySz esetében a szójelentések korábbi szótárak (pl. Szenci Molnár Albert műve) meghatározásain alapulnak, felmerül a gyanú, hogy nem minden esetben megbízhatóak. A szó- és jelentésellenőrzések érdekében ezért szükséges volt olyan szójegyzékeket is tanulmányozni, amelyek 16. és 17. századi szerzők műveinek modern kiadásait kísérik. A figyelembe vett szerzők Heltai Gáspár (1981), Bethlen Mihály (1981), Szenci Molnár Albert (1976), Balassi Bálint (Jakab, László/ Bölcskei, András 2000), Tállyay Pál (Istvánffy 2001-), Gyöngyösi István (1998-2003).

Az irodalmi nyelvek szókincsét bemutató szótárak azonban nem elegendők. Nyelvjárási szótárakat is be kellett vonni az ellenőrzésbe, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy a nyelvjárások sok esetben igen konzervatívak, tehát az archaikus szókincs és

szójelentés számos olyan elemét őrzik, amelyek a modern irodalmi nyelvből kikoptak, vagy be sem kerültek. A másik, és legfőbb ok, hogy a 16. sz. végén egyik modern nyelv esetében sem beszélhetünk még kialakult, egységes irodalmi nyelvről és egységes szókincsről.

Éppen ezért az olasz nyelvterületet illetően elsősorban a velencei nyelvjárás szótára, a venetói dialektusok és az Adria keleti partján beszélt velencei típusú nyelvjárások szótárai jöttek számba (AIS, DDF, DDV, DSFEDC, EV, GDDT, VDCh, VDVD, VFDB, VG).

A német nyelvterületről a sváb nyelvjárások szótárának a figyelembevétele bizonyult hasznosnak (Fischer 1904-1914).

Ami a horvátot illeti, a tengerparton és a szigeteken beszélt nyelvjárások, illetve egyes régi szerzők szövegeinek szótárakban feldolgozott szókincse szolgált támpontul (Besedar, ČDL, Malić 1997, 2002; Moguš 2001, RČGR, RGMS, RIG, RSG, Turčić 2002, Zlarin).

A magyar nyelvjárási anyagot illetően nagy hasznát vettem a legújabb tájszótár köteteinek (ÚMTSz).

Az eddig ismertetett módszerek és források alkalmasak voltak rá, hogy segítségükkel meg lehessen állapítani Verancsics szótárának használhatóságát, ill. a szerző nyelvtudásának szintjét. A harmadik kitűzött kutatási célhoz, a szótár forrásainak az azonosításához azonban más szempontokra volt szükség.

Már említettem, hogy nem mindig világos, milyen szempontok alapján állapítják meg a kutatók egyes szótárak forrását. Kimerítő felvilágosítás hiányában, ill. a rendelkezésre álló megjegyzésekből kiindulva arra kell gondolnom, hogy a *pozitív egyezések* alapján. Leegyszerűsítve ez azt jelenti, hogy ha pl. egy korábbi műben a lat. *liber* szónak *libro*, *Buch*, *knjiga*, *könyv* a megfelelői, akkor a későbbi szótár szerzője biztos, hogy a korábbi munkából vette át őket. Ez a szemléletmód *egyoldalúan* figyelmen kívül hagyja, fel sem tételezi, hogy a középkorban vagy későbbi időszakokban is, egy művelt ember több nyelvet is ismerhetett aktívan. Ez a nézet véleményünk szerint a 19-20. század nyelvileg homogén nemzetállamáról alkotott felfogásának a visszavetítése a korábbi korszakokba. A modern nemzetállamok természetes módon törekedtek az egységes, egynyelvű társadalom kialakítására. Azt megelőzően azonban ez korántsem volt így. Ne feledjük, hogy a latin volt hosszú évszázadokon keresztül a tudomány nyelve, és művelt emberek között a nem tudományos kommunikáció nemzetközi nyelve is. Nem ment ritkaságszámba, ha valaki több idegen idiómán tudott beszélni. A 16. és 17. sz.-ban több idegen nyelv ismerete nem volt ritka a művelt, iskolázott emberek körében. Miért ne tételezhetnénk föl, hogy a nem kevésbé művelt Verancsics aktívan használta a szótárában szereplő nyelvek mindegyikét?

Mindezek figyelembevételével forrás és az átvevő mű vonatkozásában egyedül a *negatív egyezéseket* tekintem bizonyító erejűnek. A *negatív egyezések* körébe a hibás, pl. nem létező szavak ill. szóalakok, hibás szemantikai megfelelések tartoznak, amelyek két műben azonosak, és ennek folytán bizonyító értékkel bírnak. Nem szükséges figyelembe venni az írásban mutakozó egyezéseket, tekintettel arra, hogy ebben a korban nem beszélhetünk még egységes helyesírási normáról.

A kitűzött célok megvalósítása érdekében a szótár latin címszavai közül a főnevek és melléknevek összes négy nyelvű megfelelőit választottam ki, és megvizsgáltam meg. A választást az alábbi tényezők indokolják: a) a fogalmakat minden nyelven főnevekkel fejezik ki; b) a főnevek képzése nagyobb változatosságot mutat, mint az igéké, továbbá a nyelvek sztenderdizálása előtti korszakokban számos olyan prefixum és szuffixum volt használatban, amelyek később nem lettek a sztenderd részei. Így ezek a tényezők tágabb keretet biztosítottak a sokszor rövid életű egyéni szóképzéseknek; c) miután a melléknevek egy része főnévből képzett, ezen a területen is nagyobb változatosság volt prognosztizálható, ami teret enged az egyedi képzéseknek is.

A főnevek és melléknevek (beleértve a melléknévi igeneveket is) száma 3462; ez a szótárban előforduló összes szónak (5467) több mint felét teszi ki. Ha leszámítjuk a határozó- és kötőszókat, továbbá a számneveket, a főnevek és melléknevek száma jelentősen meghaladja az igékét, ezért ez a szómennyiség már elegendő általános következtetések levonásához is.

3. A dolgozat eredményei.

3.1. A szótár megbízhatósága.

Eltérő szemantikai eltérések. Kilencvenöt többjelentésű latin főnévnek 122 eltérő jelentésű szó felel meg, amelyek nyelvenként a következőképpen oszlanak meg: 1. magyar (40); 2. olasz (33); 3. horvát (32); 4. német (17). Az említett szavak nemcsak egyedül, hanem valamelyik nyelv szavával együtt, párban térnek el jelentésükben a többi megfelelőtől. A szópárok sorrendje a következő: 1. horvát-magyar (16), 2. német-magyar (5), 3. német-horvát (4), 4. olasz-horvát (1). A tények pusztá számbavételén túlmenően sikerült megállapítani néhány eltérés okát is. Az eltérés az esetek majdnem a felében a latin és az olasz szavak formai azonosságának, illetve a köztük fennálló minimális különbségnek tudható be. A horvát-magyar szópárok közül a *glavni pop*, *főpap* (s.v. antistes) kettős igen szoros kapcsolatot mutat. Minden jel arra utal, hogy Verancsics a m. *főpap* főnevet fordította le horváttra. Gyanítható, de nem bizonyítható, hogy Verancsics a többi esetben is a horvát ekvivalenst a magyar megfelelő ismeretében alkotta meg.

Hibás szemantikai megfeleltetések. Kétszáznegyvenhárom latin szónak a szótárban a négy nyelven összesen 314 hibás szemantikai megfelelője található. Sorrendjük nyelvenként a következő: 1. horvát (112), 2. magyar (87), 3. német (62), 4. olasz (53). A sorrend kialakulását a szótár írásának körülményei magyarázzák. Verancsics elsősorban saját tudásából merített, és adatközlőkhöz se nagyon fordult. Erre nézve az a bizonyíték, hogy viszonylag nagy számban fordulnak elő olyan hibás megfeleltetések, amelyek jelentésükben egy másik (vagy több) nyelv szavaival egyeznek. Közülük a legtöbb a horvát-magyar szópár. Ebben a csoportban a két nyelv szavainak jelentése az eseteknek csaknem a felében egyezik, négy szópár kapcsán pedig kimutatható, hogy Verancsics a horvát szavakat biztosan magyar hatásra használta. Ezen kívül szerzőnk a magyaron kívül több alkalommal az olasz vagy a német szó hibás jelentéséből kiindulva írta be megfelelőit a többi oszlopba. A mintául szolgált olasz és a német szavak közül utóbbiak a gyakoribbak.

Eltérő szófaji megfeleltetések. A latin főnevek és melléknevek eltérő szófajú megfeleltetéseinek sorrendje: 1. német (29), 2. olasz (21), 3. horvát (19), 4. magyar (14). Ezeket a megfelelőket célszerű *részleges megfeleltetéseknek* nevezni, mert jelentésükben igen, de szófajukat tekintve nem felelnek meg a latin címszónak.

Ebből a sorrendből nemcsak az állapítható meg, hogy melyik nyelven hány megfelelőt nem tudott Verancsics, hanem az is, hogy jól ismerte az egyes nyelvek szóalkotási szabályait. A sorrendek megfordításával megkapjuk a részleges megfeleltetések megbízhatósági sorrendjét az egyes nyelveken: 1. magyar, 2. horvát, 3. olasz, 4. német. Ez azt jelenti, hogy az eltérő szófajú megfeleltetéseket illetően a magyar ekvivalensek térnek el szófajukat tekintve a legkisebb számban a latin címszavakétól, míg a legnagyobb eltérést a német megfelelők mutatják.

Nem létező, illetve erősen torzult szavak. Ebbe a csoportba olyan szavak tartoznak, amelyek 1) nem mutathatók ki az egyes nyelvekből; 2) amelyek nyelvtani és lexikai szempontból helytelenek: hibás a ragjuk, hibás szóösszetételek és szóképzések, valamint első látásra felismerhetetlenségig torzult alakok; 3) amelyek vélhetően nem léteztek az egyes nyelvek szókincsében. Írott szövegekben nyomuk sincs, legfeljebb még egy-két másik szótárban adatoltak. Ez arra enged következtetni, hogy szótárról szótárra vándoroltak. Mindegyikük esetében megpróbáltuk megfejteni eredeti alakjukat, illetve azt is megvizsgáltuk, hogy szerkezetük megfelel-e az egyes nyelvek szóalkotási szabályainak. Elemzésükből megállapítottuk, hogy 115 latin szónak összesen 117 nem létező, ill. erősen torzult megfeleltetése fordul elő a szótárban. Nyelvek szerinti sorrendjük: 1. német (46), 2. olasz (29), 3. magyar (24), 4. horvát (18).

Hiányzó megfelelők. A magyart leszámítva mind a három nyelv oszlopában találhatók üres helyek, de nem egyenlő számban. Míg 39 latin szónak hiányzik horvát megfelelője, addig csak két német és egy olasz megfeleltetés helye maradt üresen. Érdekes, hogy a szakirodalom figyelmét elkerülte, hogy a *musculus* főnévnek olasz, a *crepare* igének pedig német megfelelője hiányzik.

Átcsúszások: idegen szavak az egyes oszlopokban. Amennyire tudjuk, erre a jelenségre sem figyelt fel eddig a szakirodalom. Az idegen szavak száma az egyes nyelvek oszlopában a következő: 5-5 az olaszban, a horvátban és a magyarban, 2 pedig a németben. Egy kivétellel az idegen szavak egyik szomszédos hasábjából kerültek át a másikba. Átkerülésüknek több lehetséges okát állapítottuk meg. Szédés/tördelés közben tévedett a nyomdász, és a szomszédos oszlopba tette be az ismeretlen szavakat. Erre utaló jel, hogy ezek a szavak második megfelelőként szerepelnek, és vessző választja el őket a másik szótól. Az interferencia magyarázza, hogy két magyar szó található a velük etimológiai kapcsolatban álló horvát szavak helyén. Ez a tévedés tehát Verancsics, és nem a nyomdászok számlájára írható. Verancsics figyelmetlensége áll egy horvát és egy magyar szó felcserélése, illetve néhány latin szónak az olasz oszlopban való szerepeltetése mögött.

Nyomdahibák. A szakirodalom megállapításai és saját adataink alapján is magasan vezetnek a német szavak, őket a horvát, olasz és magyar lexémák követik. Részletes elemzés hiányában azonban csak benyomásokra tudunk hagyatkozni. Éppen ezért ezt a sorrendet, miután nem lehetett számszerűsíteni, a szótár megbízhatóságának megállapításához nem használtuk fel.

Információadás. A szótár megbízhatóságát úgy lehet megállapítani, hogy egyesítjük az eddig kifejtett elemzések adatait. Tekintettel arra, hogy eltérő jelenségekről van szó, szemantikai jellemzőkről, szófajokról, rontott szóalakokról, stb., szükségesnek mutatkozott őket egy tágabb, általánosabb fogalomban egyesíteni. Ez a fogalom az információadás. Az eltérő szófajú megfeleltetéseknél pl. a potenciális szótárhasználó nem jut elegendő információ birtokába, amelyre a nyelvértés vagy nyelvtanulás és a megfelelő kommunikáció szempontjából esetleg szüksége lenne. A hibás szemantikai megfeleltetések, továbbá a nem létező, ill. erősen torzult szavak, vagy az eltérő szemantikai megfelelők esetében sem kapunk felvilágosítást arról, hogy mely megfelelők hibásak az egyes nyelveken, de arról sem, mely nyelvek szavai térnek el jelentésükben a többi nyelv kifejezéseitől.

Ennek megfelelően a tárgyalt jelenségeket aszerint, hogy milyen típusú információkat közölnek, négy csoportba lehet osztani:

a) téves információk: téves információkat közvetítenek a hibás szemantikai megfelelők; a nem létező, ill erősen torzult szavak; az idegen szavak; (a nyomdahibás szóalakok). Használatuk megnehezíti a sikeres kommunikációt;

b) részleges információk: az eltérő szófajú kifejezések és körülírások jelentésükben megbízhatóak, szófajilag azonban nem. Az anyanyelvű beszélőnek nem okoznak nehézséget, az idegen ajkúaknak azonban, - nyelvtudásuk szintjétől függően - nem szolgáltatnak elégséges információt;

c) hiányzó információk: korlátozzák a nyelvelsajátítást és a sikeres kommunikációt;

d) eltérő információk: A közvetített információk nem hibásak, a kommunikáció során azonban kisebb félreértéseket eredményezhetnek.

A jelenségeknek e négy csoportba való besorolásával árnyalt képet lehet kialakítani a szótár megbízhatóságáról általában, és az egyes nyelvek szókincsével kapcsolatban is.

Téves információk. A nyomdahibás szavak csoportját az alábbiakban nem vettük figyelembe. Az eddig elvégzett elemzések nem eléggé részletesek és kielégítőek, így róluk még nem lehet számszerűleg pontos és értékelhető összképet alkotni.

Az egyes nyelvek téves információt tartalmazó szavainak mennyiségi sorrendje a következő: 1. horvát (135), 2. magyar (116), 3. német (110), 3. olasz (87). A nyelvek szókincsének megbízhatósági sorrendjét ugyanennek a sornak a fordított irányú olvasatával kapjuk meg. A megbízhatósági sorrend a nyelvek szerint a következő: 1. olasz, 2. német, 3. magyar, 4. horvát.

Részleges információk. A részleges információk tekintetében a nyelvek sorrendje: 1. német (29), 2. olasz (21), 3. horvát (19), 4. magyar (14). A megbízhatósági sorrendet ismét a felsorolás fordítottja adja meg: 1. magyar, 2. horvát, 3. olasz, 4. német.

Hiányzó információk. A nyelvek sorrendje a hiányzó szavakat illetően: 1. horvát (39), 2. német (2), 3. olasz (1), 4. magyar (0). A megbízhatósági sorrend ennek a fordítottja: 1. magyar, 2. olasz, 3. német, 4. horvát.

Eltérő információk. A nyelvek sorrendje: 1. magyar (40), 2. olasz (33), 3. horvát (32), 4. német (10).

A megbízhatósági sorrend: 1. német, 2. horvát, 3. olasz, 4. magyar.

Felhasználói szempontból a négy csoport adatainak alapján a szótár két típusát lehet és szükséges megállapítani. Az első típus azoknak a felhasználóknak az esetében érvényes, akik csak egy-egy nyelv megfelelőire kíváncsiak. Ez a felhasználói magatartás jellemezhetette a múltbeli szótárforgatók egy részét, de érvényes azokra a kutatókra is, akik csak egy-egy nyelv szókészletével foglalkoznak. A második típus akkor nyer jelentőséget, ha a felhasznált több

nyelv megfelelői is érdeklik. Az eltérő szemantikai megfeleltetések ui. ily módon több nyelvben téves szópárok kialakulásához vezethetnek. A felhasználók ebben az esetben is lehetnek kutatók, illetve az elmúlt korok emberei is, hiszen ezzel a céllal készült számukra a szótár.

A két megbízhatósági típust jelölő sorszámnevek csupán megkülönböztetésüket szolgálják, alá- és fölérendeltséget nem fejeznek ki. A végső sorrend a következő módon alakult ki. Mind a négy csoportban minden helyezést pontokkal értékeltük. Az első helyezett négy, a negyedik pedig egy pontot kapott. A pontszámok összeadásával alakult ki az összesített végeredmény.

Megbízhatóság csak az egyes nyelveket illetően, anyanyelvi vagy a nyelvet jól beszélő felhasználó esetében.

Az 1-3. csoport helyezési pontszámainak összeadásával megkapjuk a szótárban szereplő nyelvek szókincsének megbízhatósági sorrendjét, amely a következő: 1. magyar (11) 2. olasz (9), 3. német (6), 4. horvát (5).

Megbízhatóság az összes nyelvet együttvéve, nem anyanyelvi és csupán érdeklődő/kezdő felhasználó esetében.

Ezt a sorrendet úgy kapjuk meg, hogy az előző sorrend pontszámait összesítjük a 4. csoport helyezési pontjaival: 1. magyar (11), 2. olasz (11), 3. német (10), 4. horvát (8).

Az eddig leírt elemzésekből megállapítható, hogy Verancsics szótára főleg latin nyelvű szövegek megértéséhez nyújtott segítséget. Haszonnal elsősorban a négy vulgáris nyelvet anyanyelvként beszélők vagy őket jól ismerő olvasók forgathatták. Az ismertetett hibák, pontatlanságok és hiányosságok következtében kevésbé volt arra alkalmas, hogy a négy modern nyelv valamelyike iránt érdeklődő szótárhasználó idegen szókincsét megbízhatóan bővíthesse.

Ezek a megállapítások ugyanakkor semmit nem vonnak le a szótár értékéből, főleg úgy nem, hogy nem rendelkezünk adatokkal a 16. sz. többnyelvű szótárainak megbízhatóságáról. Például Calepinus 1585. és 1586.évi kiadásában is számos hiba fordul elő, - és nem csupán nyomtatási, - annak ellenére, hogy a megfeleltetések nem egy személy, hanem különböző közreműködők munkájának az eredményei. A megállapításoknak viszont a jelenkor szótörténetét kell nagyobb óvatosságra és körültekintésre inteniük, nem csupán Verancsics, hanem más szótárak adatainak tanulmányozásában is.

3.2. Verancsics nyelvtudása.

A szótár itáliai (újlatin) nyelvjárási szókincsé. A szótár olasz oszlopában 92 szó szerepel, amelyek nem a (firenzei alapú) olasz nyelv szókincséhez tartoznak, hanem a velencei

nyelvjárás kifejezései. Jelenlétük a szótárban négy okra vezethető vissza: 1) A 16. században még hiányzott az olasz irodalmi nyelv normatív szótára, amely nagy segítséget jelenthetett volna. 2) Verancsics hiányosan ismerte az olasz nyelv szókincsét. 3) A minimális különbségek a velencei és az olasz nyelv között. Ennek következtében a két nyelvi rendszer szavai sok tekintetben hasonlítanak egymásra, ezért a minimális különbségek memorizálása jelentős erőfeszítést igényel, ami könnyen vezet interferencia kialakulásához. 4) Számos olyan latin szó van, amelynek a mai olasz nyelvben nem egyszavas, hanem csak körülírásos megfeleltetései léteznek. Nem meglepő tehát, hogy hét esetben Verancsics velencei szavakat írt be megfelelőként körülírás helyett.

A velencei szavak olaszosítása. Negyven velencei szót olaszosított, illesztett az olasz nyelv fonomorfológiai rendszerébe Verancsics. Ez az eljárás két jelenségre hívja föl a figyelmet. Verancsics nem ismerte 40 latin szó olasz megfelelőit. Másrészt viszont azt is mutatja, hogy Verancsics nagyon jól ismerte a velencei és az olasz nyelv közötti különbségeket és hasonlóságokat. Ebből az is következik, hogy eljárása nem ösztönös, hanem tudatos volt.

A római civilizáció speciális szavainak (reáliáinak) megfelelői. Az elsősorban a közigazgatással, hadi élettel, öltözködéssel és mezőgazdasággal kapcsolatos 69 latin szó között mindössze tíz olyan található, amelyeknek a megfelelői valamelyik nyelven hibásak. Ez nagyon jó arány, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy legtöbbjüket a mai modern szótárak is magyarázó körülírásokkal értelmezik. Verancsicsnak erre helyhiány miatt nem nyílt lehetőség, ezért egyszavas megfeleltetésekre szorítkozott.

Olasz megfeleltetései közül a latinizmusok elenyésző száma Verancsics tudatos célkitűzésére utal: velük szemben az olasz megfelelőket részesíti előnyben. Szándéka megalapozott nyelvszemléletét és tudatosságát bizonyítja.

A latin reáliák megfelelői segítséget nyújtottak ahhoz is, hogy a szótár megírásának a módjára is következtetethessünk. A *bige*, *gladiator*, *quadriga* és *vespillo* szavak hibás megfeleltetéseinek vizsgálatából kiderül, hogy Verancsics szótárát nyelvenként külön-külön, az oszlopokban fölülről lefelé haladva írta be úgy, hogy általában nem vett tudomást a már beírt többi megfelelőről. A megfelelők kiválasztásához alapvetően a latin címszóból indult ki. Ettől a gyakorlattól azonban olykor-olykor eltér: ötleteket merített (fordított) a már meglévő, baloldali oszlop (német, horvát) szavaiból is.

Verancsics saját szóalkotásai. Hatvannyolc latin szónak van olyan megfeleltetése, amelyek Verancsics szóalkotásai. Sorrendjük az egyes nyelvek szerint a következő (zárójelben a kifejezések száma): 1. horvát (54), 2. német (7), 3. magyar (5), 4. olasz (2). Az önállóan alkotott kifejezések között képzett és összetett szavak találhatók.

Ami a *szóképzési szabályok* ismeretét illeti, elmondható, hogy Verancsics mind a négy nyelven jól ismerte, és bátran használta őket. Ez a bátorság különösen néhány képzett horvát képzett szó esetében nyilvánvaló. Szerzőnk ui. néhány szó képzésében eltér a megszokottól, és ezzel tulajdonképpen áthágja a képzési szabályokat is, csak azért, hogy a latin címszavak általa nem ismert horvát megfelelői helyére szót tudjon beírni.

Nyelvtörténetileg nem adatolt, de a képzés szempontjából tökéletes olasz szavai arról tanúskodnak, hogy jól ismerte a latin és az olasz nyelv között meglévő hasonlóságokat és különbségeket.

Kevés számú *szóösszetétele* megfelel a három nyelv (német, horvát, magyar) szóalkotási szabályainak.

Az 1)-8) pontokban vizsgált jelenségek elemzéseinek összesítésével megállapítottuk Verancsics nyelvtudásának a szintjét az egyes nyelvek szerint, amely két területet ölel föl: a) szóismeretét, b) a nyelvi szabályok ismeretét.

Szóismeret. Verancsics összesen 641 latin szónak nem ismerte valamelyik nyelven a megfelelőjét. Ez a szám, amely az összes főnév és melléknév (3462) 18 %-a, és a szótárban előforduló összes szó (5467) 11 %-a, első látásra nagynak tűnik. Verancsics szóismeretének mértékéről azonban nem az a szám, hanem az egyes nyelvek szavaival kapcsolatos adatok tájékoztatnak.

A szóismereti hiányosságok sorrendje (amely a hibás szemantikai és eltérő szófaji megfeleltetések; a nem létező, ill. erősen torzult szavak; az itáliai nyelvjárási és olaszosított dialektális szavak; az egyéni szóalkotások terén tapasztalt hiányosságok összegzésén alapul, beszámítva a Melich által jelzett *borezát* is) nyelvenként a következő: 1. horvát (247), 2. olasz (243), 3. német (148), 4. magyar (136).

Az összes főnév és melléknév százalékában kifejezve (figyelembe véve, hogy több latin szónak ugyanaz a szó felel meg, és nem rendelkezünk számszerű adatokkal az egyes nyelvek összes főnévéről és melléknévről, nyelvenként átlagban 3400 megfelelővel számolunk): 1. horvát (7,2 %), 2.olasz (7,1 %), 3. német (4,3 %), 4. magyar (3,9 %).

Az összes szó százalékában kifejezve (az előbbi meggondolások alapján átlagban 5400 szóval számolok) a százalékos eredmény a következő: 1. horvát (4,6 %), 2. olasz (4,5 %), 3. német (2,9 %), 4. magyar (2,5 %).

Verancsics szóismeretének az egyes nyelvek szerint sorrendjét a fenti adatsor megfordításával kapjuk meg, amely a következő: 1. magyar, 2. német, 3.olasz, 4.horvát. Ez azt jelenti, hogy Verancsics legjobban a magyar nyelv szókincsét ismerte.

A grammatikai szabályok ismerete. Az eltérő szófajú megfeleltetések elemzéséből az is kiderült, hogy Verancsics jól ismerte az egyes nyelvek nyelvtani szabályait. Tudta, hogy pl. az egyes nyelveken nem minden esetben létezik főnévből képzett melléknév, és ugyanolyan jól tudta, milyen típusú melléknévi (jelzői) szerepű szintagmákkal lehet őket pótolni. Körülírásai is szabályismeretét bizonyítják. A grammatikai szabályok ismeretén kívül Verancsics nyelvtudásának egy másik területét lehet feltárni.

A szóalkotásokból ítélve Verancsics jól ismerte a négy nyelv szóképzési és összetételi szabályait. Tipológiai megfigyeléseit a velencei szavak olaszosítása mutatja meg. Ezen túlmenően még „nyelvtörténeti ismerteknek” is a birtokában volt: tisztában volt az olasz fonémák latin eredetijével is.

Figyelembe véve azt, hogy ilyen sokrétű tudásra abban az esetben tesz szert az ember, amikor egy-egy nyelvet meglehetősen jól ismer, - nemcsak érti, hanem beszéli is, - megállapítható, hogy Verancsics mind a négy nyelvet megbízhatóan ismerte, nyelvismeretének szintje és nyelvenkénti különbsége csak a szókincs tekintetében mutat eltéréseket. Ebből következően nyelvtudásának a szintje megegyezik a szóismerete kapcsán ismertetett sorrenddel: 1. magyar, 2. német, 3. olasz, 4. horvát. Verancsics tehát a legjobban magyarul, legkevésbé pedig olaszul tudott. Az utóbbi eredmény némileg meglepő. Feltűnő német nyelvismeretének jó szintje. Ez az eredmény megerősíti Žepić pozitív véleményét, és végérvényesen cáfolja a korábban elhangzott elmarasztaló állásfoglalásokat. Verancsics nyelvtudásának rangsorolása csupán azt mutatja meg, hogy melyik nyelvet ismerte jobban, mint a másikat. Nem jelenti egyúttal azt is, hogy például az olasz nyelvet gyengén tudta.

Nyelvtipológiai és nyelvtörténeti ismeretei egyben rehabilitálják szerzőnket a vele kapcsolatban megfogalmazott negatív ítélet alól, miszerint nem volt filológus. Amennyiben a filológiát szigorúan véve elkülönítjük a nyelvészettől, akkor elmondhatjuk: Verancsics nem filológiai, hanem nyelvészeti ismeretekkel rendelkezett.

Verancsics szótárírói leleményessége. Számos, az előzőekben már ismertetett eljárás megvilágítja Verancsics szótárírói leleményességét, amellyel helyenként sikerült hiányos szóismeretét ellensúlyoznia. Nem esik kétségbe, hanem bátran, semmitől vissza nem riadva keres megoldást. Szótárírói leleményessége érvényesül a velencei szavak olaszosításában, a római civilizációra jellemző reáliák megfeleltetésében, önálló körülírásaiban, - különösen a nem melléknévi (jelzői) szerepű szintagmák megalkotásánál, - önálló szóalkotásaiban.

3.3. A szótár forrásai

Sikerült tisztázni, hogy Verancsics latin címszavait nem Calepinusból kiindulva állította össze, hanem saját tudásából.

A *negatív egyezések* segítségével azonosítottuk a szótár forrásait, amelyek a következők: Calepinus, Dasypodius, Megiser, Szikszai szótára, Murmellius és Pesti nomenklatúrája.

Új eredmény, hogy pontosan tisztázódott Calepinusnak mint forrásnak a szerepe: most már nemcsak azt tudjuk, hogy milyen magyar szavak származnak belőle, hanem azt is, hogy az olasz és német szavak egy része is innen ered.

Szintén új az a megállapítás is, hogy Dasypodius szótára is a források között található.

Az átvett szavak számából és átvételük módjából figyelemre méltó következtetéseket lehetett levonni Verancsics szótárhasználatával és szótárírói gyakorlatával kapcsolatban. Forrásaiban feltétlenül megbízott, amire - néhány esettől eltekintve, - a változtatás nélkül átvett szavak utalnak. A hibás szavakat nem találomra választotta ki. Tudta valamelyik jelentésüket, de legalább részben a többit is ismernie kellett. Eme ismeretei alapján döntött azután.

Feltűnő a forrásokból átvett szavak elenyésző száma (60) a hibás szemantikai megfeleltetések és a nem létező, ill. torzult szavak számához képest.

Már említettem, hogy Verancsics latin címszavainak összeállításakor önállóan, saját latin szóismeretéből, nem pedig Calepinusból indult ki. Önállóan, saját tudására hagyatkozva írta be kéziratába az egyes nyelvek megfelelőit. Bizonytalan vagy kérdéses esetekben nem riadt vissza sem az egyéni szóalkotásoktól, sem pedig a körülírásoktól. Erre nyilvánvalóan azért kényszerült, mert munkáját hosszú időn keresztül, megszakításokkal végezte, és nem mindig volt keze ügyében szótár. Figyelembe véve a kor objektív lehetőségeit - nem volt könnyű könyvekre szert tenni, a könyvek sokba kerültek, közkönyvtárak nem léteztek, stb. – megállapítható, hogy forrásokat csak alkalmanként használt, amikor lehetősége nyílt rá. Ez magyarázza a viszonylag nagyszámú forrást és a belőlük átvett viszonylag kevés szót. Feltehetően a kéziratban üresen hagyott helyekre írta be őket az éppen a rendelkezésére álló forrásból. Ezek minden valószínűség szerint ismerősei, barátai birtokában voltak, náluk tekintette meg, vagy kapta őket rövid időre kölcsönbe.

4. Összefoglalás. Verancsics Faustus saját tudásából állította össze szótárának latin címszavait. Alapvetően saját tudásából merítette a négy nyelv megfelelőit is. Nem valószínű, hogy anyanyelvi adatközlőkre hagyatkozott, és írott forrásokat is csak helyel-közzel használt, amikor a körülmények lehetővé tették. A kéziratot a nyomdába való leadás előtt alaposan senki sem nézte át. Ezeket az állításokat szótárának viszonylag nagy számú hibás, ill. hiányzó megfeleltetése támasztja alá. Számuk még valószínűleg nőni is fog, ha elkészül az ígék megfeleltetésének elemzése. A szótár hiányosságainak feltárása nem jelenti azt, hogy a maga

korában haszontalan mű volt, vagy használhatatlan a későbbi korok használói vagy kutatói számára. A kutatókat viszont arra kell, hogy intsek: nagyobb óvatosságot tanúsítsanak nem csupán a Verancsics szótárában, hanem a régi korok többi, főleg többnyelvű szótárában található szavakkal kapcsolatban. Az ti., hogy több régi szótárral kapcsolatban nem rendelkezünk hasonló adatokkal, még nem jelenti, hogy jobbak lennének Verancsicsénál. Erről hamar meggyőződhetünk, ha egy kicsit figyelmesebben tanulmányozzuk pl. Calepinust. Ne feledjük, a 16. századi szótárírás általában még nem áll a későbbi korok szótárainak a színvonalán. Verancsics „mentségére” legyen még az is mondva, hogy egyáltalán nem volt egyszerű feladat mintegy húszezer szót öt nyelven ismerni, és egy szótárat egyedül megírni. Ez a teljesítmény pedig még jelentősebb annak a fényében, hogy a szótárírás nem élete fő foglalatossága volt. Elég, ha például „Machinae novae” c. munkájára gondolunk. Ha az előbb említett körülményeket figyelembe véve szemléljük művét, feltétlen elismeréssel kell adóznunk teljesítménye előtt.

A témakörben eddig megjelent publikációk

- Vig, István (2000): „Tipologia dell’italianizzazione dei venezianismi (venetismi) nel dizionario pentalingue di Faustus verantius”. In *Ambra* 1, 26-32.
- Vig, István (2002): „Lessico dialettale nel Dictionarium di Faustus Verantius”. In: *Ambra* 3, 12-45.
- Vig, István (2005a): „Kroatizmi u četverojezičnom rječniku Hieronyma Megisera”. In: Lukač, Stjepan (Urednik): *Na brzu ruku skupljeni skup*. Budapest, 265-276.
- Vig, István (2005b): „Fausto Veranzio poliglotta. Contributi allo studio delle conoscenze plurilinguistiche dei lessicografi del ’500.” In: Litwornia, Andrzej / Nemeth, Gizella / Papo, Adriano (a c. di): *Da Aquileia al Baltico. Attraverso i paesi della nuova Europa*. Mariano del Friuli, 89-95.
- Vig, István (2006): „Equivalenti italiani di termini specifici latini in alcuni dizionari plurilingue del ’500.” In: Tegyei, Gabriella / Désfalvi-Tóth, András / A. Mihályka, Livia (ed.): *Écritures. Scritture. Actes du colloque*. Veszprém, 11-22.
- Vig, István (2007): „Ungarischer Einfluss im kroatischen Schriftsystem von Faust Vrančić”. In: *Studia Slavica Hung.* 52/1-2, 447-456.
- Vig, István (2009a): „Latin nyelvi reáliák megfeleltetései Verancsics Faustus szótárában”. In: Bárdosi, Vilmos (szerk.): *Quo vadis philologia temporum nostrorum? Korunk civilizációjának nyelvi képe*. Budapest, 269-279.

Vig, István (2009b): „Verancsics szótárának forrásai.” In Fábián, Zsuzsanna (szerk.): *Szótárírás és szótárírók*. Budapest, 97-124.